

represión
franquista
na comarca
da Coruña

Vidas na memoria

ARDAO LÓPEZ LUIS
ARES DÍAZ ENRIQUE
ARES VALINO ROGELIO
ARGÜESO PARDO MANUEL
ARIAS ÁLVAREZ JOSÉ MARÍA
ARRIZURETA ORRINDO FACUNDO
BAMONDE ELVIRA JOSÉ MARÍA
BAMONDE GARCÍA LUIS

BALDOME PEREIRA
BALDOMERO VASCONCELOS
BALLOON FEQUENO FRANCISCO
BALTAZAR LOPEZ GENARO
BARRETO ESPINHEIRA ANTONIO
BARRIAS ARIS JESUS
BARREIRO ARAVALO MANUEL
BARREIRO LODEIRO JESUS
BARREIRO MENDES ANTONIO
BARREIRO PERINUTY FRANCISCO
BARRETO REY LUIS
BARRO LOUREDA VALENTIM
BATALLA CANAL FERNANDO
BAZAFERRA FERRAZ JOSE
BELLO PARCA MANUEL
BELL O PAZ MARIA
BELLON MELUDE JOSE
BERGANTINOS POSE MANUEL
BERMEJO HUERTA OACIANO
BESTILLERO DALAN MANUEL
BLANCO FERRAZ JOSE
BLAS FELIX RAMON DE
BLAS FERNANDEZ ANTONIA
BLOMBERG RODRIGUEZ MARIANO
BOEDO LOPEZ JOSE
BOEDO MUÑEZ JOSE ANTONIO
BOEDO PARGO JUAN
BOBRIZAS BELL JOSE
BOBRIZAS ZUS EUSEO

[illegible]

laiovento
LAIOVENTO

ENSAIO

A REPRESIÓN FRANQUISTA NA COMARCA DA CORUÑA

VIDAS NA MEMORIA

EDICIÓNS

laiovento
LAIOVENTO

ENSAIO

287

Proxecto “Nomes e Voces”

A REPRESIÓN FRANQUISTA NA COMARCA DA CORUÑA

VIDAS NA MEMORIA

EDICIÓNS LAIOVENTO

2011

© 2011, Edicións Laiovento, S.L.
© Proxecto “Nomes e Voces”

Investigadores do Proxecto de Investigación “Nomes e Voces”. **Investigador Principal:** Lourenzo Fernández Prieto. **Coordenadores:** Emilio F. Grandío Seoane, Mª Jesús Souto Blanco, Julio Prada Rodríguez, Dionísio Pereira, Xoan Manuel Núñez Seixas. **Investigadores:** Andrés Domínguez Almansa, Xurxo Pantaleón Cadilla, Chus Martínez Domínguez, Gustavo Hervella García, Antonio Somoza Cayado, Antonio Míguez Macho, Mónica Rocha Novoa, Eva Vieites Salmonte.

Coordinación da edición por parte da CRMH:
Manuel Monge e Natalia San Vicente.

Apdo. 43 / Bertamiráns / 15220 Ames / Galiza / U.E.
Teléfono: + 34 981 887570
Correo electrónico: laiovento@laiovento.com
Local na Rede: [//www.laiovento.com](http://www.laiovento.com)

I.S.B.N.: 978-84-8487-288-7
Depósito Legal: C 2770-2011

© **Fotografía da capa:** Natalia San Vicente. Memorial ás vítimas da represión franquista na comarca da Coruña inaugurado o 19 de decembro de 2010.

Imprime Tórculo Artes Gráficas, S.A.
Vía Edison 33-35. Polígono do Tambre
15890 Santiago de Compostela
Impreso en papel ecolóxico

Este libro non poderá ser reproducido, nin total
nin parcialmente, calquera que for o medio empregado,
sen o permiso previo do editor. Reservados todos os dereitos.

LIMAR

Nomes, listaxes, números... A obra que tendes diante é moito máis que as frías cifras. É ben certo que as representacións fotográficas nos achegan ás persoas, que unha imaxe vale máis que mil palabras..., mais precisamos tamén da reflexión. Cantas obras se levan escrito sobre o golpe militar e a represión posterior en Galiza? Moitas, mais non hai nada que nos achegue mais ás perspectivas vitais que a imaxe. O que vemos, crémolo moito máis sinxelamente que o escrito.

Mais estas fotografías ancoradas naquel tempo, transcorridas xa máis de sete décadas, aínda non nos chegan para apreciar todo o que hai detrás. Porque estamos seguros de que cada unha das vidas que foron segadas pola barbarie, podería encher o seu propio libro independente. Mais, tamén, porque cada historia individual contribúe a que poidamos recuperar a historia colectiva daquel tempo: todo o que significaron aqueles anos trinta que marcaron de xeito indubidábel o devir da sociedade de dez concellos da bisbarra coruñesa: Abegondo, Arteixo, Bergondo, Betanzos, Cambre, Carral, A Coruña, Culleredo, Oleiros e Sada. E tamén da sociedade galega, a española e a mundial. Non fomos algo illado, senón unha sociedade conectada coa realidade deses anos en que a política se vivía dun xeito ben distinto a este noso tempo da chamada sociedade do benestar. Por iso, permítasenos indicar que as persoas que traballamos sobre aquel pasado non ausente, decatámonos da desproporción que existe entre o que foron aqueles anos e a visión que deles ten a sociedade actual. E non é só porque os medios de comunicación recollan tan só aquilo que lles poida interesar máis, senón tamén porque temos unha identidade determinada, cunha cultura de convivencia que ten eivas notábeis. É este un problema que non procede só do franquismo, mais a continuación da violencia como elemento consubstancial do “Nuevo Estado” non fixo máis que mantelo e agravalalo.

Un dos déficits que padece a nosa sociedade é precisamente a dificultade para entender o seu pasado dun xeito complexo, atendendo á multiplicidade de variábeis. É mais sinxelo e cómodo reduci-lo a un conflito maniqueo, entre forzas máis ou menos

limitadas a propostas absolutas, que representan o ben e o mal. O desenvolvemento deste pensamento lévanos á reafirmación das nosas propostas mais non ao coñecemento das que non coinciden coas nosas. Isto non pasa noutras sociedades da nosa contorna que entenden o pasado como algo que se constrúe de xeito permanente, como unha base de coñecemento que permite aprender dos erros cometidos e mellorar os obxectivos conxuntos como sociedade. O gran desaxuste entre unhas culturas e outras obsérvase na consideración social dos historiadores, entendidos como 'notarios dun pasado', como os responsábeis de moldear a memoria e a identidade colectiva dunha sociedade. Non se percibe aínda esa consideración na inmensa maioría da nosa sociedade e mesmo nos atreveríamos a pensar que acontece todo o contrario. A confusión entre historia e propaganda ten enchoupado mesmo o propio gremio de historiadores e historiadoras, pois ás veces os investigadores non son quen de atopar un termo medio entre a fría autopsia do forense e os berros do seareiro dun equipo de fútbol; entre a equidistancia e o sectarismo. Quizais sexa tempo de asumir e explicar que a xente que investiga a nosa historia é xente comprometida en maior ou menor medida coa sociedade en que vive, que ten a súa propia ética e valores e que traballa cada un dende a súa perspectiva para ofrecer á sociedade unha ferramenta de transformación, construída a partir dos datos e as distintas interpretacións do noso pasado.

Non é o lugar nin o momento para tentar achegarse aos porqués destas circunstancias, mais o que se pode apreciar ás claras é unha certa banalización do coñecemento do pasado. E no tema concreto da construción do réxime franquista, moito máis. Ás veces, o interese non reside tanto en comprender os porqués do que pasou, senón en xustificar "a posteriori" a propia versión cun relato que se pretende histórico. E a historia non é iso. Non pretende ser iso. Pretende ser o contraste dos pareceres na procura dunha interpretación máis ou menos común do noso pasado, á luz de determinados feitos. Debate, diálogo, contraste... e sobre todo, construción permanente.

Porque a perda da lembranza do que aconteceu naqueles anos semella ser un trazo moi singular da nosa sociedade, se a

comparamos coas sociedades nacidas das transicións de ditaduras a réximes democráticos no contexto mundial; non só as dos anos setenta, en que estes procesos foron levados de xeito bastante distinto ás dos anos corenta, senón mesmo as da actualidade. Se hai algunha característica particular respecto da nosa contorna é precisamente a inserción dos conceptos ‘reparación’ e ‘xustiza’ no termo ‘memoria histórica’, sendo absorbidos e deglutidos os dous primeiros polo último. Para reiteralo unha vez máis: memoria non é historia, mais tampouco é totalmente ‘reparación’ –máis que a moral e a ética– nin por suposto é unha aplicación relativa ao plano xudicial.

O silencio respecto deste tema non o inicia a Transición, nin tan sequera o crea o réxime franquista, aínda que evidentemente o desenvolve e perfecciona. Tampouco o crean as familias tras o enorme trauma que as asolaga durante toda unha vida, malia que son a mellor expresión do mesmo. O proceso do silencio iníciase na vontade manifesta de facer desaparecer, de borrar, de limpar todo rastro das persoas que foron sacadas das súas casas de noite, ou das que sacaron, tamén de noite, da cadea para seren masacradas por sectores paramilitares e fascistas... O silencio iníciase coa vontade de converter en ‘desaparecidas’ –coa maior violencia posíbel, como rezaba a circular de Mola previa ao golpe– todas as persoas que participaran, sentiran e interiorizaran a necesidade de vivir nunha sociedade máis xusta e libre. Até tal punto ese silencio resultou eficaz, que nesta mesma publicación aínda hai moitos baleiros na información relativa ás vítimas da represión. Pero é aínda máis grave a certeza de que houbo un número indeterminado de vítimas das que non hai –nin haberá posibelmente nunca– ningunha referencia. Desapareceron. Tres cuartos de século despois resulta difícil recoller referencias que non sexan escritas e oficiais, e estas son valiosas mais non chegan para reconstruír un proceso destas características. A distancia temporal fai cada vez máis inviábel asumir a certificación absoluta destas cifras sen sometela a procesos de constante revisión, pois a información oficial é só a punta do iceberg.

Estas listaxes reflicten unha parte do esqueleto daquela sociedade. Precisamente aquel conxunto de homes e mulleres que os novos detentores do poder consideraron necesario facer desa-

parecer. É necesario recordar contra que ían, mais non podemos caer no reduccionismo. Non ían só contra os inimigos políticos ou contra os inimigos de clase social ou status, senón contra todas as persoas que traballaban por construír un horizonte vital máis libre e igualitario. É dicir, ían contra aqueles que emprazaban os sectores máis retrógrados da sociedade ao diálogo, á interpretación, ao contraste de pareceres e, por que non, a un máis xusto reparto da riqueza e ao recoñecemento das distintas realidades nacionais. Da noite para a mañá aquela sociedade dinámica e plural foi substituída por un réxime en que imperaba a disciplina, a obediencia, a sospeita xa non só do inimigo, senón tamén dos mesmos depositarios da amizade de anos ou daqueles cos que se realizaba a convivencia diaria. Dun día para outro, pasouse dunha sociedade que tentaba ser libre, de pensamento e obra, a un estado de delación permanente, auspiciado polos dirixentes do Estado. Instalouse unha situación de suprema desconfianza, que empezaba na cúspide desta pirámide polos mesmos dirixentes.

Aquela xente que vivía na bisbarra coruñesa no tempo republicano non podía coñecer o drama que lle acontecería ao pouco tempo. É certo que sabía do predominio dos grupos conservadores no rumbo do Estado até a primavera de 1931, e tamén das tentativas revolucionarias de botar abaixo a república burguesa como a de outubro de 1934. Non é nada estraño, pois, que no mundo dos anos trinta se respirase en clave de violencia política. Os roteiros vitais que tendes nas páxinas seguintes corresponden á época do ascenso do nazismo en Alemaña, da chegada ao poder de Dollfuss nunha Austria democrática, da permanencia do fascismo italiano por máis dunha década, da deriva das organizacións conservadoras tradicionais cara ás organizacións fascistas en toda Europa, mais tamén da ditadura de Stalin na Unión Soviética, das frustradas tentativas revolucionarias en boa parte da Europa occidental, da crise económica de 1929... E todo isto cunha clara fragmentación social que deixaba translucir a persistencia de fortes desigualdades. A expansión da clase media sería un produto da sociedade do benestar despois de 1945, entre outras razóns para evitar o acontecido nos anos trinta.

Con todas estas circunstancias, era evidente que a percepción da debilidade da democracia republicana en Europa era un fei-

to. Mais en España a República tiña un problema engadido: que aquel sistema político nacera había pouco e non lle dera tempo a facer madurar outros valores na sociedade. En calquera caso, na vontade dos axentes sociais que fixeron posíbel a chegada da Segunda República atopábase, sen dúbida, a necesidade dun proceso acelerado (debido ás eivas existentes) de cambio, que permitise unha certa equiparación coa realidade europea do momento. O proceso democrático no Estado chegou tarde, mais tamén é verdade que aquela sociedade galega de masas estaba xa demandando outra realidade distinta ao decrépito réxime da Restauración.

De todo isto resultaba un conglomerado explosivo que só precisou que unha das varias mechas que se lle acenderon durante os cinco anos republicanos estoupara ao cabo. A moitas sociedades da nosa contorna sucedeulles o mesmo axuste pouco tempo máis tarde, tras a Segunda Guerra Mundial, mais xa nun contexto ben distinto. Do atemperamento do Pacto de Múnic pasouse aos xuízos de Nuremberg. Nese novo contexto, despois de 1945, a loita militar entre sectores comunistas e conservadores entorpecía a construción dunha nova sociedade que pretendía reparar as orixes do conflito bélico, a creba social e económica. Se cadra agora sabémolo, mais nos contemporáneos dos anos trinta non existía esa vontade, senón outras.

Se dentro da estratexia das correntes hexemónicas do movemento obreiro e das elites republicanas —estas últimas maioritariamente progresistas mais tamén de ámbito conservador—, estaba a idea de emprender aquel proceso de cambio baseado nas liberdades cívicas, é evidente que non o sacaban da manga nin da chistera. A consecución dos dereitos políticos plenos converterábase nos anos finais da Ditadura de Primo de Rivera nun clamor de tal calibre que o traspaso de poder se realizou por primeira vez no Estado español sen violencia, de xeito pacífico: a chamada ‘revolución incruenta’. Cómpre decatarse: por primeira vez. Este xeito de tránsito non era o normal, senón que o habitual era o contrario: a aplicación violenta dos cambios e sempre con presenza militar, independentemente das posicións progresistas ou conservadoras de cadaquén. Até 1931.

Aquela sociedade republicana camiñaba durante os primeiros meses de goberno cara á construción dun futuro máis democrá-

tico, que superase os degradados condicionantes sociopolíticos da Restauración monárquica. Agora que o tema da democracia e a súa perfectibilidade é un tema inescusábel no debate político, cómpre subliñar que non queremos dicir que o período republicano fose o paraíso perdido ou unha situación idílica. Había moitos problemas que ían dende a inexperiencia inicial dos primeiros dirixentes (velaí o volume de intelectuais que inzou a primeira lexislatura republicana nas Cortes), á existencia de erros propios na práctica de goberno en temas clave como foron o descontrol da cuestión relixiosa, a militarización da orde pública, ou a parsimonia nas reformas sociais. Mais o importante non eran tanto os erros na práctica, algo remediábel no devir do propio réxime republicano, senón trazar unhas novas regras de xogo máis democráticas, con melloras no eido da convivencia cidadá, na integración social ou no respecto ás ideas, e sobre todo afastar a consideración da política como algo profesional, relacionado con certas dinastías familiares que se amosaban alleas ao sentir de boa parte da sociedade. Neste último punto o éxito foi salientábel. Aqueles anos da República foron os anos do acceso das masas á política, de tal xeito que mesmo cando os grupos das elites progresistas necesitaban acceder ao goberno tiñan que contar con elas.

A República non puido rematar coas desigualdades económicas e sociais. Nin sequera emprendeu de maneira sistemática as grandes reformas reclamadas polo campesiñado e a clase obreira, nin tampouco cubriu as expectativas de quen reclamaba unha visión plurinacional do Estado. Mais si foi quen de crear un marco institucional baseado no desenvolvemento das liberdades civís, no respecto e na convivencia, que permitiu a expresión de culturas políticas e sociais que xa viñan reclamando o seu espazo dende a alborada do século XX. Malia o escaso tempo que durou o réxime –cinco anos– a súa pegada nese eido foi notábel. O breve período republicano non só significou un avance con respecto aos tempos previos, senón que, en contraste coa ditadura franquista e a sociedade murcha e traumatizada que xerou, foi un tempo de ilusión e de esperanza que, con todas as súas eivas, aínda hoxe non perdeu o seu atractivo como referente.

AQUELA CORUÑA REPUBLICANA...

Podemos presentar aquela Coruña republicana, dun xeito resumido, dominada por tres grandes polos de influencia que interactuaban de xeito acorde cos seus intereses:

1) Por unha banda o Concello, o referente do poder institucional na localidade. O ente municipal herculino era naqueles anos un espello rechamante onde se dirixían as olladas de moita xente. Era onde se miraban boa parte dos concellos da súa comarca. Isto non foi algo que naceuse en 1931 senón que viña xa dunha longa tradición, mais neste tempo político o seu influxo viuse reafirmado pola súa acreditada reputación de concello de ideas liberais e progresistas. Ollada dende fóra, víase unha corporación dominada por sectores de poder local afíns ás ideas republicanas, mesmo no contexto da monarquía afonsina. Mais até a chegada do réxime democrático na maioría daqueles anos houbera problemas que impediron aos republicanos acceder á alcaldía. O asoballante dominio das listas republicanas nas eleccións do 12 de abril de 1931 supuxo unha mudanza moi significativa no Concello. Agora xa había un réxime que concordaba coas ideas dos responsábeis políticos locais.

Ademais, a partir daquel mes de abril de 1931, mesmo nun ambiente percibido dende o ano 1930, as elites políticas da cidade convertéronse a través da dirección da ORGA e do seu líder Casares Quiroga, instalado na cúpula gobernamental madrileña, no referente cara a onde ollaba non só á comarca de influencia, senón toda a Galiza republicana. A cidade, e detrás dela a zona que aglutinaba, exercerá como cordón umbilical de enlace con Madrid, nun camiño de ida e volta do cambio progresista en clave republicana. Desde aquí espallábase por toda Galiza.

Non cabe desdeñar este rol da cidade no desenvolvemento do republicanismo político e das súas institucións democráticas, xa que a represión posterior someterá as súas elites urbanas a unha especial vixilancia. Dabondo explicativo e reiterado é o caso da filla e a neta de Casares Quiroga, axexadas polos grupos golpistas mesmo antes de se coñecer o rumbo da sublevación na División Militar. Ambas as mulleres foron retidas na cidade até os anos cincuenta, converténdose durante todos eses anos na visualización da humillación dos vencedores cara aos vencidos.

Mais nesta área, que serve de referencia no ámbito galego e español pola puxanza dos seus sectores progresistas, os sectores representativos da dereita apenas entran no debate político local até 1934. A fortaleza numérica e o prestixio social dos representantes republicanos é tan grande que só é posíbel o cambio a través da designación governativa de concelleiros interinos –afíns á maioría gobernante, é dicir, Partido Radical e CEDA– tras os feitos de outubro de 1934. O tempo que vai desde esta data até as eleccións de febreiro de 1936, cando tras a vitoria da Fronte Popular retornarán os concelleiros elixidos nas primeiras –e únicas– eleccións locais de toda a República, converteuse nun longo esmorecer da corporación municipal, con prórroga de orzamentos incluída, debido á propia consideración dos representantes municipais como ‘interinos’. Eles mesmos recoñecíanse non elixidos pola sociedade, faltaba o referendo popular. Esta desvalorizada consideración percibíase ás claras coa estratexia desenvolta polo progresismo burgués herculino, convertendo as xuntanzas realizadas de xeito periódico polos concelleiros expulsados no local do Casino Republicano nunha especie de “gobierno na sombra”, como proba a documentación arquivística.

Porén, esta imaxe dunha maioría republicana unida de xeito permanente non se mantén á luz das investigacións. A realidade republicana era de moita maior complexidade que unha historia entre dereitas e esquerdas. Deixando á marxe o período da Fronte Popular, en que outras circunstancias motivaron nos primeiros meses de goberno un peche de filas que resulta imposible adiviñar cara a onde conducía, o certo é que durante os máis de tres anos de goberno progresista local –de abril de 1931 até outubro de 1934– houbo moitas máis diferenzas internas das presumíbeis, como corresponde a todo debate político en democracia sobre a construción do futuro da cidade: o papel dos radicais-socialistas coruñeses foi quizais o máis importante dos levados a cabo polo partido en todas as corporacións políticas galegas destes anos, restándolles protagonismo aos ‘casaristas’ pola necesidade que estes tiñan do seu apoio. Tamén chama a atención a avinza cos concelleiros elixidos pola candidatura monárquica para aprobar os primeiros orzamentos da corporación municipal da República... Dinámicas de poder local só entendíbeis desde esta perspectiva

de curto alcance e que se reproduciron naqueles anos, mais que tamén reflicten un debate político dende o ano 1931 moi afastado do branco e negro e da confrontación esquerda-dereita.

O rumbo político local do concello herculino, como dos restantes, estivo moi influenciado pola situación política que se vivía no Estado: un ano 1931 cheo de grandes ilusións e proxectos de futuro; un 1932 dominado polos primeiros problemas nas relacións coa Igrexa católica e coa aceptación do Estatuto co único punto en contra da capitalidade –cuestión que por certo foi aprobada polos “casaristas” da corporación municipal, facilitando o voto en contra na Asemblea de Concellos de Compostela perpetrado polos radicais-socialistas–; un 1933 lastrado tanto polo paro e a economía en devalo, como pola continuidade dos problemas anteriores e a debilidade dos gabinetes ministeriais, agora sen o apoio dos socialistas até a celebración de eleccións en novembro; un 1934 marcado polo acceso da dereita ao poder, que remata co conflito previo existente entre a corporación local de esquerdas co Goberno central de dereitas, coa inclusión dos novos ‘interinos’ despois de outubro de 1934; un 1935 á deriva na procura dunha solución, mais que estivo marcado pola absoluta desaparición, máis alá do estritamente legal, das actividades da corporación local; unha primeira metade de 1936 capitalizada polas eleccións convocadas a principios de xaneiro, que gañou a coalición de esquerdas da Fronte Popular e que permitiu o regreso aos seus postos dos concelleiros que foran elixidos cinco anos antes... Pero xa moitas cousas mudaran naquel tempo. En só cinco anos.

2) Unha das circunstancias que máis cambiou neste lustro foi precisamente a influencia social dos sindicatos. Se o concello era o poder institucional, o auténtico poder na rúa estaba nas forzas sindicais, e moi nomeadamente na Federación Local Obrera (FLO) integrada na CNT e de orientación anarcosindicalista; neste período, os confederais superaron os 12.000 afiliados e afiliadas, se estimamos como fonte os datos recollidos polo Concello en 1935, ampliados sen dúbida con posterioridade tras a vitoria da Fronte Popular. A implantación confederal na cidade era historicamente moi importante. A súa rede de influencia non integraba tan só os afiliados dos sindicatos –nunha poboación como a do concello coruñés que naqueles anos andaría per-

to das cen mil persoas— e ás súas familias, xa que asemade incorporaba a sectores xuvenís, femininos e veciñais a través das Juventudes Libertarias, Mujeres Libres e os diversos ateneos e centros de estudos sociais espaxados, quer pola cidade, quer polos seus arrabaldos. A través do control sindical do porto e da enorme cantidade de forza de traballo que representaba o ramo da construción na cidade naqueles anos, as bolsas de parados e traballadores acollíanse á FLO como un lugar clave de tradición obreirista e referencia identitaria, mais tamén como saída diante dunha situación crítica caracterizada polo paro en ascenso. Esta forza, no seu papel como mutua solidaria que defendía o obreiro mediante o reparto do traballo existente de maneira autoxestionada, foi notábel, permitíndolle mesmo levar a cabo unha folga xeral no ramo da construción a prol da xornada de 6 horas que ocupou todo o segundo semestre de 1933. Se a FLO o decidía, a práctica totalidade dos servizos da cidade paralizábanse, ou o que era o mesmo, a cidade permanecía sen obreiros, sen traballadores. Este poderío sindical dos anarcosindicalistas coruñeses completouse, conforme avanzaba o tempo republicano, cunha progresiva presenza da central sindical socialista, UGT, no sector servizos, máis concretamente nos profesionais do ensino, nos empregados bancarios, nos dependentes de comercio e os funcionarios municipais, uns segmentos laborais aos que os confederais apenas accedían debido á radicalidade das súas propostas.

A presión sobre o Concello —sobre a representación local da burguesía de esquerdas, mais burguesía ao fin e ao cabo— foi constante na reclamación de mellores condicións laborais e mantemento do emprego nun contexto de grave crise económica. Especialmente intensa foi a presión exercida durante os meses da Fronte Popular, aproveitando, sen dúbida, a convicción por parte do polo ‘burgués’ da coalición de esquerda gobernante de que se gañaran as eleccións debido ao apoio obreirista. O emprazamento era especialmente forte dende a FLO, que chamara á abstención nas eleccións de 1933. Agora, aínda que oficialmente continuaba a manter o mesmo discurso arredado da faciana electoral, propiciou a liberdade individual de voto diante do que consideraban a chegada inminente do ‘fascismo vaticanista’ con Gil Robles á cabeza, insistindo na necesidade de promulgar a

amnistía dos milleiros de presos e despedidos dos seus postos de traballo tras a frustrada revolución de outubro de 1934. Esa marea obreira axitada por unha retórica revolucionaria que ultrapasaba a etapa ‘burguesa’ da República, criticada pola súa ineficacia á hora de poñer coto ás desigualdades sociais, conciliaba non obstante este discurso co día a día máis prosaico das demandas laborais, que apenas ían máis aló do marco de acción política formulado polo programa da Fronte Popular, nin propiciaban escenarios de duplo poder.

3) Os grupos conservadores da cidade tiñan unha orientación común: poden considerarse, cadaquén na súa organización, como a vertente máis liberal. A non existencia dunha cabeza de bispado na cidade pode facilitar en parte esta constatación. Os sectores máis clericais atopábanse detrás das asociacións de pais de familia católicos e, sobre todo, detrás do órgano de prensa *El Ideal Gallego*, pertencente a Editorial Católica que se converteu no voceiro pseudooficial da organización máis representativa da dereita, a CEDA, denominada en Galiza Unión Regional de Derechas.

Até tal punto A Coruña ten esta pegada de contido liberal, que nela tivo lugar a creación dunha organización política, a Coalición Regional de Derechas Democráticas, que facía postulado de fe republicana. Tivo o seu momento de auxe nos primeiros meses da República, acadando mesmo un deputado nas Cortes, Luis Cornide Quiroga. Mais foi a partir do verán de 1931, xusto antes das primeiras eleccións lexislativas, cando ten lugar a reorganización da dereita católica, tentando repoñerse do “shock” sufrido coa chegada da República. O impulso organizador de Ángel Herrera primeiro –dun xeito máis elitista– e a partir de outubro con Gil Robles –nunha vertente máis populista e de masas– puxo contra as cordas este primeiro proxecto local de organización dunha dereita democrática e republicana con proxección galega. No entanto, o proxecto da URD tivo que asumir e integrar a maioría da organización local anterior. Na práctica, o que se produciu foi un transvasamento da inmensa maioría da xunta directiva da CRDD cara á URD a finais de 1931, sen ter en conta os seus cabezas de fila. Pola súa banda, Cornide Quiroga continuou no Parlamento como independente, e mesmo saíu reelixido en 1936, dentro da lista das dereitas mais tamén como independente.

Esta identidade singular respecto do conservadorismo galego, sumada ao nivel de efervescencia política de progreso na cidade e na comarca, permitiu que naqueles anos as organizacións locais de dereitas sempre fosen a vertente máis moderada do conservadorismo galego. Xente como Méndez Gil Brandón ou Vázquez Gundín representaron esa orientación dentro da URD-CEDA.

A dereita máis violenta e reaccionaria era minoritaria nestes momentos, acubillada nalgúns centros de reunión non exclusivamente vencellados ao plano militar. Existían grupos xuvenís que apostaban por unha intervención violenta na sociedade, maioritariamente integrados nas Juventudes de Unión Regional de Derechas (JURD), a rama xuvenil da CEDA, que xa á altura de novembro de 1931 publicaron –por certo, antes que os seus irmáns maiores– un primeiro manifesto na prensa cun discurso que lindaba co jonsismo, mais mantivéronse sempre dentro da organización cedista. Os grupos falanxistas eran pouco numerosos, pero moi visíbeis na súa confrontación e loita nas rúas por disputar os espazos urbanos ás xuventudes das organizacións operarias –fundamentalmente as integradas dentro das Juventudes Socialistas ou Libertarias–, sobre todo no centro da cidade, entendido como espazo onde se manifestaba o poder económico e social da capital herculina.

Esta breve presentación respecto do que acontecía na comarca herculina achéganos matices que permiten albiscar unha realidade complexa, afastada de calquera caracterización bipolar. A cidade podía ser representada como o núcleo do ‘casarismo’, mais tamén era a referencia galega –e mesmo estatal– do obreirismo anarcosindicalista, tradicionalmente enfrontado dende o plano social cos republicanos burgueses progresistas, malia que sempre conservara espazos de colaboración no eido das liberdades cívicas e do laicismo. Tamén era a referencia utilizada, sobre todo nas eleccións de 1933, para acadar un considerábel apoio nas urnas por un moderado –ex-alcalde da cidade– Abad Conde, do Partido Radical ou polos votos dos cedistas, como denota o notábel descenso do número de votos das eleccións de novembro de 1933 a 1936. Podemos dicir, en suma, que se había algunha cidade en Galiza “símbolo” de todo o que significaba aquel período republicano era A Coruña.

Aquilo era unha democracia dos anos trinta perfectamente asimilábel e homologábel con moitas outras do seu arredor no grao de violencia política, de crise da credibilidade do sistema parlamentario liberal, de intervención xuvenil nas rúas, de radicalización do discurso ideolóxico... E tamén de difusión da cultura democrática, de avances sociais, de recoñecemento do mundo do traballo, de aumento da vontade dunha maior capacitación e extensión do ensino... De proxectos sobre o futuro en clave progresista. Era unha sociedade plural e de amplo espectro urbano, como reflicte tamén a listaxe que tendes nas mans. Grupos sociais plurais, cos seus intereses e obxectivos diversos. Despois de xullo do trinta e seis foron divididos e agrupados tras o estigma de vencidos ou a auréola de vencedores. No medio, unha gran masa neutra, por medo, acomodación ou por convicción; por interese ou por terror. Desde aquel verán, aquela foi unha sociedade dividida por causa dunha guerra real, interna, en que a primeira vítima foi a confianza mutua e a ruptura das relacións de convivencia, sendo substituídas pola creación doutros hábitos, doutros xeitos de vivir, moito máis baseados no interese que na afinidade. Mais poucas veces asumidos de xeito voluntario, senón derivados da inhumana situación represiva que estaban a vivir. Unha situación estraña, singular, que se converteu en cotiá... á forza.

OS NOMES... AS VIDAS

No momento en que rematamos este traballo temos que dicir que a represión física da comarca coruñesa entre os anos 1936 e 1939 –a maioría dos relacionados nesta listaxe– ten unha característica propia: esténdese a toda a súa estrutura social, aínda que en distinta medida. O obxectivo da eliminación física foi borrar a todo aquel que pensase distinto, non só porque se considerase inimigo político ou social, senón porque se situaba nunha concepción da sociedade e da participación na mesma totalmente distinta. Nesta listaxe encontramos desde propietarios até sindicalistas, pasando por militares, industriais ou profesores; só falta o clero. A elección dunha persoa para entrar nun proceso xudicial ou para sacalo da súa casa ou da cadea para matalo, ía moito máis alá da pertenza a unha determinada organización ou

partido político. O núcleo que se pretendía erradicar cun proceso represivo tan intenso como aquel foi o pensamento e a capacidade de actuar: en concreto, a liberdade individual de expresión e o dereito colectivo de asociación, circunstancias que non se podían borrar cunha estancia máis ou menos longa na cadea. Non se admite a diversidade de perspectivas sociais, nin a pluralidade de opinións nin de pensamento. Non se admite a esencia da democracia liberal, e moito menos a posibilidade integradora que este sistema ofrece a aquelas capas populares secularmente marxinas da xestión dos asuntos públicos.

Cómpre dicir que coa información que manexamos e expoñemos nas páxinas seguintes, non temos coñecemento do grupo socioeconómico ao que pertencen o 20% das vítimas, mais entendemos que os datos profesionais dun 80% das vítimas son indicativos abondo para avanzar algunhas reflexións ao respecto.

En primeiro lugar, perto da metade das persoas represaliadas pertencen ao sector secundario: sindicatos da construción, da madeira e doutros oficios foron os sectores máis afectados pola represión, quer no aspecto cuantitativo, quer no cualitativo, entendendo esta última fasquía como a intensidade da represión nun determinado sector ou estrato social. É evidente que a alta taxa de afiliación sindical e o grao de antagonismo social existente non só na Coruña capital, senón en boa parte da contorna, se encontran detrás deste feito. Máis aínda, é significativo subliñar que, malia as críticas que a IIª República suscitaba nalgúns medios proletarios pola persistente desigualdade social, para os grupos sublevados no momento do golpe foron aqueles sectores os únicos que representaron algún perigo real de oposición armada. Os grupos de milicianos que patrullaban as rúas da cidade da Coruña procedentes de diversos lugares de Galiza (Viveiro, Compostela, Ordes, Noia, Curtis...) e da súa contorna foron a única resistencia efectiva. E fórono antes e despois da saída das tropas, xa que por dúas veces tentaron tomar os cuarteis coruñeses nas horas previas ao 20 de xullo, sendo disuadidos polo gobernador civil Pérez Carballo. A incipiente resistencia da cidade tamén foi capitalizada por estes grupos.

Tendo en conta as porcentaxes, o segundo grupo en número de vítimas da represión durante estes anos sería o sector servi-

zos, cun 20% aproximadamente das vítimas mortais localizadas. Neste caso, a violencia máxima centrouse sobre os denominados “traballadores de colo branco”, representados polos funcionarios, dependentes, así como os empregados de diferentes empresas. Funcionarios municipais e da administración pública de distintos rangos foron eliminados fisicamente, deixando un oco importante no sector institucional e técnico. Un grupo que merece a pena estudar é o dos mestres e profesores, non tan importante polo seu peso cuantitativo, con máis dun 3% do conxunto, senón pola súa relevancia nas comunidades locais. Sobre eles pesaba agora a imaxe de ser os focos de modernización do país, a vangarda e os puntais da renovación de valores da República, protagonizando en boa parte das sociedades locais os cambios nas consciencias dos nenos pequenos do futuro.

Os represaliados procedentes do sector agrario, é dicir, os labregos, representan tan só a cativa porcentaxe do 8%. Aínda tendo en conta a estrutura social do concello herculino, dominada polo núcleo urbano, onde a presenza dos traballadores rurais é limitada, sorprende a baixa porcentaxe de represaliados neste segmento que representa a maioría social en nove dos dez concellos considerados. E aínda resulta máis sorprendente se temos en conta que o asociacionismo agrario no espazo rural está en boa medida integrado na CNT. Unha explicación parcial podería ser a consideración do segmento dos xornaleiros (un 10% dos represaliados), traballadores que alternaban as súas actividades no campo coas do ramo da construción, no apartado do sector secundario en troques do sector agrario. De non ser así, a porcentaxe de vítimas neste último estrato social aumentaría de xeito significativo.

No caso da industria pesqueira e os seus derivados, presente en tan só catro concellos da bisbarra (Coruña, Sada e en menor medida Oleiros e Arteixo) e dominada polo que hoxe chamaríamos “complexo pesca-industria” imperante no porto coruñés, a porcentaxe sobre o total de vítimas mortais é semellante á do sector agrario, mais correspóndese cun volume de poboación moito menor. A intensidade represiva neste segmento é, pois, notábel e ten relación non só coa importante, delongada e combativa afiliación anarcosindicalista nos peiraos herculinos e na

flota pesqueira de altura, senón tamén coa actividade clandestina desta militancia en plena Guerra Civil.

Velaí unha explicación do proceso represivo por sectores socioeconómicos máis ou menos axustada á realidade social da comarca coruñesa, e máis ou menos asimilábel á da totalidade do espazo urbano galego. A pesar do anterior, dúas circunstancias singulares afástanse desta formulación inicial:

1) O importante número de mortos procedentes do exército e dos institutos armados, que significan arredor dun 10% do total de que temos datos. Á marxe dos militares profesionais fusilados nos primeiros momentos por non participar na sublevación, o importante número de cuarteis da cidade albergaba unha cantidade considerábel de soldados de “reemplazo”, que se incrementou dende os primeiros días de agosto coa saída de tropas destes recintos cara a Castela e o leste asturiano. Estes mozos sen carreira militar e a maior parte deles de procedencia humilde, que representan un terzo do total dos represaliados, podían ter unha experiencia previa no ámbito sindical ou político, ou simplemente van adquirila nos cuarteis entre a xente da súa idade, mesmo a través da propaganda clandestina –xeralmente de carácter comunista– que circulaba de xeito profuso nos cuarteis herculinos e galegos durante estes anos. A propaganda e a actividade de carácter clandestino xerada dentro destes recintos permitiu que, cando menos até o verán de 1937, fose previsíbel a existencia de complots insurreccionais dentro dos cuarteis herculinos e do seu contorno, o que provocou unha vixilancia extrema das tropas acuarteladas na cidade e, como consecuencia diso, maiores taxas na aplicación da represión.

2) O importante número de propietarios e pequenos industriais mortos, máis dun 4% do total. Malia que a extensión da loita de clases pola bisbarra da Coruña alentou a violencia represiva da dereita, a presenza de parte da burguesía e a pequena burguesía entre os obxectivos criminais do novo réxime fálanos tamén doutros condicionantes da represión mortal. En consecuencia, estas cifras impiden explicar as represalias en base a un único factor: a loita entre o vermello e o azul.

Respecto da filiación política, atopamos datos que nos permiten sinalar de saída que non foi o aspecto político o único

que ocupaba a mente do aparello represivo. Descoñecemos a filiación política de máis do 40% das vítimas incluídas nesta listaxe. Pode ser que as propias fontes non nos permita ir máis alá, aínda así é unha porcentaxe suficientemente elevada para tela en conta en posíbeis revisións, xa que non estamos a falar de cifras residuais.

Respecto do 60% do que temos datos da súa filiación ou pertenza a algunha formación sindical ou política, é notorio o dominio do anarquismo e do sindicalismo libertario. Perto de dous terzos do total, pertencían á algunha organización de ámbito anarquista ou anarcosindicalista (CNT, FAI ou Juventudes Libertarias). Moito menor é o número de afiliados ás organizacións de orixe marxista, onde incluímos tanto a UGT como o PSOE, PCE (neste caso cómpre non esquecer que moitos militantes comunistas eran ao tempo afiliados á CNT), POUM ou Juventudes Socialistas, en tránsito de unificación coas Juventudes Comunistas na capital herculina: arredor dun 20%. Resulta significativo constatar como son os sectores xuvenís socialistas e comunistas os que teñen un peso máis importante, posto que como xa quedou dito se converteron, xunto aos libertarios, en protagonistas da resistencia á sublevación na cidade. Entre uns e outros, anarquistas, afiliados confederais e militantes de procedencia marxista, temos o 85% do total da afiliación política.

O 15% restante é protagonizado polos grupos republicanos burgueses, que representan en total un 11'5% das vítimas, cun predominio da forza republicana predominante na cidade que se identificou co réxime republicano dende o seu comezo: a ORGA-PRG-Izquierda Republicana, con dous terzos do total. A desproporción entre a intensidade represiva sobre os afiliados sindicais e os grupos republicanos resulta evidente. E mesmo pode ter varias explicacións. Unha delas é a diferente procedencia social das respectivas organizacións. Aínda que nos meses anteriores ao golpe IR avanzaba de cara a converterse nun partido con maior vontade de masas, a verdade é que sempre tivo a imaxe de ser un partido de elites. Cando falamos da 'esquerda' naqueles anos, daquelas masas que decantaban co seu voto eleccións e maiorías de goberno, estamos a falar dos sindicatos, non das agrupacións burguesas como IR, ou a máis moderada representada por Unión Republi-

cana, e moito menos dun Partido Galeguista en expansión que, aínda que sufriu unha perda cuantitativa menor entre a súa militancia, non se librou da represión fascista e persoeiros relevantes do nacionalismo como Ánxel Casal ou Víctor Casas, moi coñecidos e apreciados na urbe coruñesa, foron vítimas das represalias.

Outra lectura desta desproporción tan rotunda pode ser a seguinte: desde a perspectiva de quen aplica a política represiva durante os anos da Guerra Civil, é lóxico que o principal inimigo á hora de manter a retagarda sexa aquel que se presenta como tal no momento da sublevación e mesmo antes, na importante conflitividade sociolaboral. Os grupos republicanos burgueses, coa excepción da defensa do Goberno Civil da Coruña, apenas tiveron presenza na resistencia organizada na cidade nin na contorna, se acreditamos nas testemuñas que se conservan. O adversario máis real para os militares e as milicias partidarias do golpe, que neses primeiros meses tiña un fin estritamente militar, eran os sindicalistas, non a burguesía. Aínda que, como podemos comprobar, algunhas capas da burguesía non se libraron desta represión física, precisamente porque máis alá do fin práctico de eliminar toda resistencia posíbel, hai un claro afán exemplificador que indicaba contra que se dirixía aquel golpe: contra o rumbo daquela República, contra a base mesma da democracia que facilitaba un protagonismo non desexado a novos actores sociais.

Estes dous datos, os de procedencia social e económica, xunto aos da filiación política, proban que a represión nesta comarca tivo unha extensión maior que a redución a un conflito de clases *stricto sensu*, malia que sen esta confrontación clasista tampouco sexa posíbel entendela. Ademais hai que ter en conta que estes datos non son, non poden ser definitivos. As circunstancias xa foron explicadas anteriormente. O distanciamento temporal das fontes directas e indirectas impiden coñecer moitos destes datos dos que non quedou ningún rexistro. A impunidade absoluta con que se movían naquel tempos os represores e a indefensión total ante calquera tipo de acción cometida pola autoridade provocou que moitos destes cumprisen finalmente o propósito e a vontade represiva inicial: desaparecer.

Isto acontece con especial intensidade no caso dos lugares de morte e enterramento. Aquela persoa que levan da casa e

non é recuperada, nin se teñen novas do seu corpo durante meses, inicia un proceso de desaparición en que fai falta moita vontade por parte das súas familias, agora sinaladas polo drama no medio daquel clima opresivo e asfixiante, para conservar ese recordo. Catro décadas de franquismo fixeron o resto. O silencio impúxose, xa non como tal, senón como absoluta amnesia. Todos coñecemos persoas que aínda hoxe en día lles contan por primeira vez aos seus netos que o seu pai ou o seu tío desapareceu e non saben nin souberon nada del. Non podían preguntar ante o medo a sobresaír da fila en que obrigaba a posicionarse o novo réxime.

Hai dous casos que resultan especialmente ilustrativos das circunstancias da “desaparición forzada”, os dous eran destacados militantes do obreirismo anarcosindicalista na cidade, José Moreno Torres e Manuel Montes Don. O primeiro, foi eliminado perto da Fonsagrada cando fuxía de Asturias xunto a outros combatentes do Batallón Galicia; o segundo, foi detido na Coruña e asasinado xunto co seu fillo Carlos, despois de participar na organización dunha chea de fuxidas por vía marítima nos dous primeiros anos da Guerra Civil. Nin unha morte nin a outra poden certificarse documentalmente nos rexistros civís, libros de cemiterios ou documentación xudicial, pois a vontade dos represores foi neste caso a de eliminar todas as probas dos seus crimes. Quizais sexa oportuno salientar que, se dous dos protagonistas de primeira orde neste período foron borrados do mapa no que respecta á documentación oficial (non así, na memoria colectiva dos coruñeses e coruñesas), que non acontecería con moitos outros anónimos cidadáns desta e doutras bisbarras.

Dos lugares de morte hai que diferenciar entre os espazos onde teñen lugar os fusilamentos, condicionados pola existencia dos tribunais militares que os deciden; o concello da Coruña, sede do Tribunal Militar IV, sitúase á cabeza dos lugares onde se cometeron os crimes, nun total de 150 casos, predominando o recinto militar de Punta Herminia-Polvorín de Adormideiras (64) sobre o sinistro Campo da Rata (37), lugares que formaron parte da magoada memoria colectiva dos coruñeses e coruñesas durante varias xeracións. Mais temos 49 persoas fusiladas na Coruña das que descoñecemos o lugar onde morreron, malia

que podemos sospeitar que foron masacradas nalgún dos lugares anteriores. Hai un número importante de fusilados en distintos lugares do concello de Ferrol (14, a maioría en recintos militares), debido a que alí estivo radicado o Tribunal da Mariña, mais tamén aparecen noutros municipios con presenza de tribunais militares como Santiago, Poio (relacionado co Tribunal de Pontevedra), Lugo ou Tui.

Respecto aos coñecidos como “paseos”, “sacas” dos centros de reclusión, ou aplicación da chamada Lei de fugas, o concello herculino segue a ser o lugar maioritariamente elixido para esta práctica (en 90 ocasións). Malia que a información non é completa, nestes lugares de mala morte inclúese tamén un dos espazos preferidos para os fusilamentos decididos en xuízo militar: o Campo da Rata. No referente aos municipios da bisbarra, enxergamos unha mesta xeografía da represión mortal en Oleiros (23) –en lugares das parroquias de Liáns (a praia de Bastiagueiro, por exemplo, con 8 asasinatos, é dos espazos aos que recorren), San Pedro de Nós, Dorneda–, Arteixo (19) –con especial incidencia nas parroquias de Pastoriza, Oseiro ou Suevos–, Carral (19) –concentrados en Veira-Herves, na estrada a Santiago–, ou Betanzos (15) –Infesta, no camiño da Estación, ou na caseta dos peóns camiñeiros da Ponte San Paio–. Fóra da comarca, estes lugares de morte están presentes de xeito especial en Ferrol (11), fundamentalmente no desaparecido cemiterio de Canido e no de Serantes (neste caso estamos a falar de xente da bisbarra da Coruña residente na área ferrolá), Aranga (10), Guitiriz (6) e Coirós (4), concellos en que o traxecto da estrada a Madrid apareceu inzado de cadáveres; lugares como a Costa do Sal, a Ponte da Castellana, a curva da Reborica, Santa Mariña de Lagostelle, etc. teñen que ver con esta mouro necroloxía

Non son os únicos. Tamén achegamos datos de mortes nas distintas prisións (10 na cadea provincial coruñesa) e campos de concentración da zona e de fóra de Galiza (o Penal de San Cristóbal, en Pamplona, de xeito sinalado), por confrontacións armadas nos primeiros días do golpe militar (28 no casco urbano coruñés) ou por operacións de castigo e limpeza realizadas nestes anos, derivadas en boa medida das actividades clandestinas dos libertarios herculinos en plena contenda. Por último, e na

liña do que xa se apuntou, non se volveu saber nada máis de polo menos 30 veciños de Coruña, Betanzos, Culleredo e Sada. Desde aquela consideráronse desaparecidos.

Atendendo aos lugares de enterramento, cómpre sinalar que no espazo territorial considerado non se atopou ningunha fosa en campo aberto. Por regra xeral as vítimas eran enterradas nos cemiterios situados perto do lugar de morte. A maioría dos represaliados (255, arredor do 60% dos que coñecemos o lugar da súa inhumación) foron enterrados na Coruña, no Cemiterio Municipal de San Amaro. Logo, séguenlle os concellos de Carral (19), Oleiros (18), Arteixo e Betanzos (16). No entanto, tamén hai veciños ou nados nesta bisbarra enterrados en camposantos situados fóra do seu territorio por distintas circunstancias, todas elas relacionadas co lugar e co xeito da morte: Canido –Ferrol– (14), Serantes (6), a fosa de Vilarraso –Aranga– (8) e Santa Mariña de Lagostelle –Guitiriz– (5). Con todo, aínda descoñecemos o lugar onde descansan case que o 20% dos asasinados e asasinadas nestes dez concellos.

Desde unha perspectiva cuantitativa os resultados desta listaxe amosan tamén unha circunstancia moi repetida nos estudos sobre a represión acontecida nestes anos: a escasa represión mortal padecida polas mulleres, algo que se albisca no conxunto dos traballos sobre a represión con resultado de morte en Galiza, que reflicten porcentaxes achegadas ao 5% do total das execucións. Aínda que o grao de mobilización e participación política e social das mulleres coruñesas en xeral, e das mulleres traballadoras en particular, se incrementou de xeito considerábel durante o tempo republicano, esta circunstancia apenas modificou o esmagador predominio masculino nas direccións dos sindicatos, partidos políticos, agrupacións cidadás e na propia representación municipal. Este é un dato que hai que ter en conta á hora de comprender o minguido compoñente de xénero da represión que arrasou estes segmentos. Mais, se cadra, as causas son máis complexas.

Outros motivos desta reducida porcentaxe residen na consideración pexorativa dada ás mulleres por parte dos elementos directores da represión: nos vitimarios residía unha actitude ‘machista’ no senso de que as mulleres eran incapaces de ser suxeitos políticos activos, con conciencia de seu desvencellada da súa